

Kakana

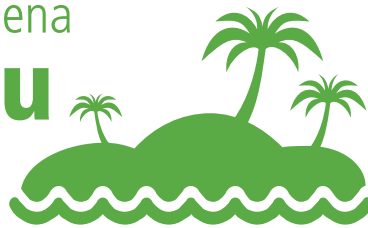
Na veika bibi e kunei me baleta na Pasifika mai na Veimatanitu Cokovata **Mataveivosaki ni Veimatanitu ena Veiveisau ni Draki** (IPCC) Na Ripote ni ka Ono ni Vakadidike (AR6) ena Veika e yaco, kena Vakamatautaki kei na Vakaleqai rawarawa



NA VEIVEISAU VAKAMALUA NI DRAKI

sa tara tiko na tei kakana ena

veianuyanu lalai



Na yali tiko ni veimataqali veika bula ka vukea na bula vinaka **veikabula ena veibaravi**



Na rawarawa ni kena **teivaki na kakana ena noda veivanua** oka kina na dalo kei na kumala



waluvu kei na dravisiga



tubucake ni katakata



cagilaba kaukauwa

Na veisau ni draki e na vakalailaitaka na kena rawati na kakana



tiko vakasauri ni masima



yali ni vei ika eso



vakacacani na iteitei



O ira na gonelalai kei ira na marama bukete

era sa sotava e levu cake na veika dredre ena nodra bula mai na nodra sega ni kana vinaka



Vakararavi vakalevu ena kakana sa vakacurumi mai vanua tani



Levu tale na veikadredre ena ivoli ki vanua tani



Vakarabailevutaki ni vurevure ni rawaka ni bula oqo



Susugi ni veika bula e wai me kakana

NA VOLI KEI NA VAKARABAILEVUTAKI NI VEIVOLI

ena vakalevutaka cake na kakana kei na tudei ni vurevure ni ilavo kei na kakana

Na iwalewale veiganiti e veivakauqeti kina na

Kila-ka Vakaitaukei kei na Kila-ka Ena Noda Vanua

e rawa ni vakalailaitaka na vakaleqai rawarawa ni ivurevure ni kakana



Na qaravi ni Vulagi kina dua na Vanua



teivaki na veimataqali kakana



veitokiyaki ni vanua ni iteitei



maroroi kei na taqomaki ni kakana

VEISAU ESO

VEIVAKAMATAUTAKI

Kakana

Na veika bibi e kunei me baleta na Pasifika mai na Veimatanitu Cokovata **Mataveivosaki ni Veimatanitu ena Veiveisau ni Draki (IPCC)** Na Ripote ni ka Ono ni Vakadidike (AR6) ena Veika e yaco, kena Vakamatautaki kei na Vakaleqai rawarawa



Na veileqa lelevu ni veisau ni draki ni vanua ena tabana ni teitei kei na qoligoli ena vakamalumulumutaka na ivakarau ni caka kakana, ia ena so na gauna ena vakalevutaka cake na rawaka. Na veika e yaco ena veiveisau ni draki ena teivaki ni kakana e oka kina na tubu ni ivakarau ni katakata, cagilaba kaukauwa, cabe cake ni waitui, waluvu kei na lauqa, curumi waitui na wai kei na qele, vakakina na yali ni vei ika eso mai tubu ni katakata ni a wasawasa kei na kaukauwa cake ni kena tuituina na masima ni wasawasa. Oqo ena rawa ni vakalevutaka cake na leqa ni kakana kei na kana vakaca ena veimatanitu ena Pasifika.¹

NA CAVA E YACO TIKO

Na kakana mai waitui sa veivuke vakalevu ena kena rawati na taqomaki ni kakana ena vuqa na veivanuayanu.

Na veimataqali ika ka tokona na taqomaki ni kakana kei na rawa ilavo mai na veitikotiko vakayanuayanu era sa yavalati tiko ena gauna oqo ena veiveisau ni draki. Na leweni ika e vakacacataki me 50–90% na lewe ni manumanu dau laukana ena taudaku ni korolelevu, ka 40–80% ena veikoro lelevu. Na veimatanitu yanuyanu era gadreva mera maroroya vakalevu cake na nodra tuna ka sega ni vakararavi vakatabakidua ki na gonedaui ni veimatasawa me rawa kina na taqomaki ni kakana ena veisiga ni mataka.² Sa tarai talega na taqomaki ni kakana ena veisautaki ni veitosoyaki ni veimataqali ika, vakauasivi na tuna ni waitui levu. Oqo e bibi ki na veimatanitu me vakataki Tokelau kei Kiribati ka rau dau vakararavi vakabibi ki na iqoligoli me baleta na taqomaki ni kakana kei na nodrau bula vakailavo.³

Sa vakataotaka na veisau ni draki na ivurevure eso ni lewe ni manumanu mai na wai kei na vanua mamaca, ka sa tarai kina na kakana era kania kei na kakana bulabula ni veitikotiko era bula voli kina. ** Era sa sotava na gone kei ira na marama buketi na kaukauwa ni veivakaleqai levu cake mai na lailai ni kakana. **⁴

Na qaravi ni teivaki kei navakarautaki ni kakana ena veivanuayanu lalai sa sotava tiko mai vakamalua na veivakalatilati me vaka na tubu cake ni ivakarau ni batabata, veisautaki ni ivakarau ni tau ni uca (oka kina na veika bibi eso) kei na tubu cake ni wasawasa e sala vata kei na veisau ni draki⁵. Me kena ivakaraitaki, na veisau ena 'El Niño-Southern Oscillation' e salavata tiko kei na lauqa ka

levu cake kina na ca ni veika e rawa ena pateta ena Veitokaitua mai Papua Niu Qini⁶ kei na cagilaba o Pam ena 2015 ka vakavuna na vakacaca ena tabana ni teitei ka volekata na rua na ikatolu ni GDP mai Vanuatu.⁷

Sa bole ni kaukauwa kei na kena qaravi na teivaki ni kakana kei na bula ni Veimatanitu ena Pasifika ena veisau ni draki kei na veika e cakava na tamata me vakatotototaka na malumulumu ni veitokoni ni veika ni bula ena tabana ni teivaki ni kakana kei kau. Na veika e tara na veimataqali vakarau ni teivaki ni kakana kei na kau sa yali vakatototo sara tiko kina na ivakarau vakavanua ni bula veimataqali iyau bula, ka sa ka bibi sara ki na taqomaki ni kakana ena Yatu Yanuayanu ni Pasifika. Me kena ivakaraitaki, na bebe lalai e gadrevi me baleta na vakaluvunitaki ni senikau era sa tarai mai na veisau ena draki.⁸

NA CAVA E RAWA NI YACO TALE

Na veisau vakaitamera ni draki ena veigauna kei na/se rabailevu ni veika vakaitamera e yaco, kei na veivakalolovirataki ni veika ka vakavolivoliti keda, ena vakataotaka na sala ni kena teivaki na kakana ka dau tubu se tamusuki ena noda vanua. Oqo e rawa ni vakalevutaka na vakararavi ki na kakana ka vakau mai vanuatani kei na vakalevutaki mate e vakavuna na kana vakaca kei na bula sega ni tokona na tiko bulabula. Era vakatura na ivakaraitaki ni kena rawa ni rawati na kakana ena rawa ni vakalailaitaki sobu ena 2050 vei ira ka toka ena veimama ka lailai sobu nodra rawaka ena veivanua mai na Ra ni Pasifika (okati kina ko, Viti, Papua Niu Qini, Yatu Solomon, kei na veivanuayanu tale eso ni Pasifika), ka tarai kina na tiko bulabula kei na tiko vinaka ni lewe yanuyanu.

* = yalodei vakarauta ** = na yalodei levu *** = nuidei levu sara

1 FAQ 15.3; Chapter 15 Executive Summary

2 15.3.4.4

3 FAQ 15.3

4 SPM.B.1.3

5 15.3.4.4

6 Table 5.10

7 15.3.4.4

8 FAQ 15.3

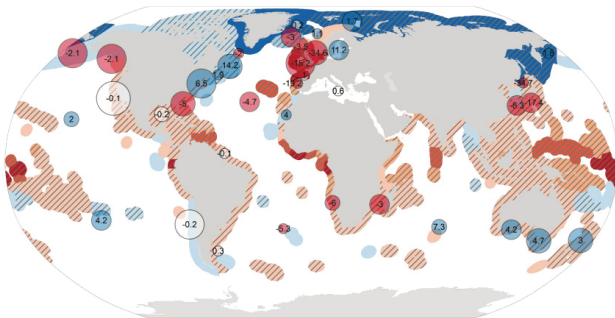
Na kakana ka okati kina na dalo kei na kumala e namaki me na vakaleqai ena revurevu vakarauta ka levu cake ena yabaki 2090.

Na manumanu sa ivurevure bibi ni 'protein' ena so na yanuyanu ka dau vakaleqai rawarawa rawarawa ena veisau ni katakata, baleta ni ra na sotava vakalevu cake na manumanu na nuiqawaqawa ni katakata.⁹ 9 mai na 16 na iwesewese ni Yanuyanu ni Pasifika (Cook Islands, Federated States of Micronesia, Guam, Kiribati, Marshall Islands, Niue, 17 Papua New Guinea, Solomon Islands, kei Tuvalu) ka rawa ni ra sotava na $\geq 50\%$ na lutu sobu mai na vakatagedegede icake ni katowa ena qoli ena 2100, me vakatautauvata kei 1980 - 2000-, ena baleti rau vakatagede lailai kina kina e levu sara ena tasova ni cagi ca.*¹⁰

Na kena tomani tiko na vakalailaitaki ni bulabula ni qele ka vakakina na tubu cake ni vakacaca ni manumanu meca, mate veitauvi kei na kena dau curu vakaukauwa mai eso na manumanu meca sa vakatotototaka na vakaleqai ni tabana ni teitei ena veivanuyanu lalai.¹¹

Na itukutuku makawa kei na veivakatorocaketaki ni rawa-ka e veiraurau (MSY) kei na kena levu duadua ena rawa ni rawata na qoli ika ena veiyasana. Na veisau ena rawa ni laurai ena rawaka ena 2050 (vakatautauvata ena maliwa ni 2041–2060) e semati ki na 2000 (1991–2010) ena ruku ni (a) RCP2.6 kei na (b) RCP8.5 ituvaki

a. akatautauvata era ni kasi kaburaki (RCP2.6)



E vuqa na kakana e vakau yani ki vanua tani e rawa ni vakayavalati ena tubu ni katakata kei na veisau ni uca.

Me kena ivakaraitaki, sa namaki me na tarai vakalevu sara na kofi ena vuku ni kena sa tubu cake tikoga na ivakarau ni katakata mai na veilunivanua mai Papua Niu Qini. Na rawaka ena suka e Viti e rawa ni lutu sobu ena 2–14% ena ituvaki vakataka ga koya.¹²

Na katakata sivia ena rawa ni vakalevutaka na kena tiko na mate ena kakana se ena wai kei na bolebole ni kena lewai vakavinaka na kena taqomaki na kakana.

Na veisau ena ivakarau ni draki e rawa talega ni vakacacana na sala ni vakauti ni kakana kei na ivakarau ni kena veisoliyaki ena veivanuyanu ka ra tiko kina na lewe ni vanua era vakaitikotiko ena veivanua vakayawa.¹³

Na veisau namaki e rawaka ni qoli e cake ena 2050

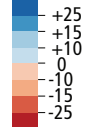
Na rawaka levu ena qoli ka namaki

Veisau ni rawa ni qoli e cake (ivakadinadina)

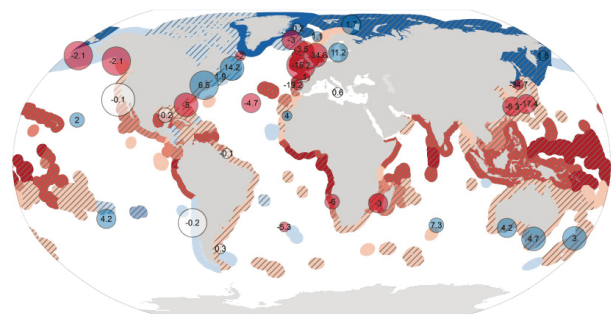
Na ivakaraitaki ni Veidinadinati (N=2)

▨ Duavata

□ Sega ni Duavata



b. Vakatautauvata e cake ni kasi kaburaki (RCP8.5)



NA DUIDUI NI KENA SAUMI

Na ivoli kei na kena vuqa na dudui ni kena volitaki e dua na iwalewale ni bula ka rawa ni vakalevutaka na taqomaki ni kakana kei na kakana vinaka ka vakakina na dei ni ilavo e rawati.

Na kena ivakaraitaki ni veika oqo sa volai oti tu ena veivanua eso me vakataka mai Vanuatu kei Viti. Me kena ivakaraitaki, era sa vakamatautaki tiko na veitikotiko ena kena teivaki na veimataqali iteitei dudui ena veivale kei na iteitei vakaitikotiko, tei ni iteitei ena veivanua dudui ena loma ni nodra vanua me vakadeitaki ni sega ni vakarusai kece na iteitei ena vuku ni dua na soqo vakaitamera, kei na maroroi ni kakana eso (ka vakatokai me kakana ni dausiga).¹⁴

Sa basika na ivakadinadina me baleta na rawaka ni veituvatuva matau ni tuvanaki vakavanua e veivakaugeti kina na Kilaka vakavanua kei na Kila Ka vakaitikotiko (IKLK).

Oqo ena rawa ni vakalailaitaka na revurevu ni lailai ni kakana e teivaki ena vanua mai berabera ni veisau ni draki kei leqa draki ca tubukoso ena ivurevure ni kakana e tauyavu e vanua. WEra sa cakacakataka tiko na marama na veisau ena itagede ni draki ni vanua kei na veivakatorocaketaki ni itikotiko. Era dau ripotetaka na marama na vakatovotovo kei na vakayagataki ni ituvatuva veiganiti ka tukuna na IKLK, ka sa veisautaki me ganita e dua na ituvaki ni veisau. Oqo e oka kina na tatamusuki ni wai ni uca ena gauna ni dravisigisa, teivaki ni itei ni vanua ena veiyasa ni baravi me tarovi kina na kena sisi na qele kei na waluvu, vakaduri vanua ni bucibucini, vakatovotovotaki na tei dalo (taro) me bula ena waitui, kei na tokitaki ni tei kakana e loma ni vanua. E vakaraitaka talega na ripote na itavi ni kena veisautaki na yali ni nodra kilaka vakavanua me baleta na kena dau caka na kakana ena vuqa na veimatani yanuyanu ka vakacokotaka ki na veituvatuva ni veisiga ni mataka.¹⁵

9 FAQ 15.3, 15.3.4.4

10 15.3.4.4

11 FAQ 15.3

12 15.3.4.4

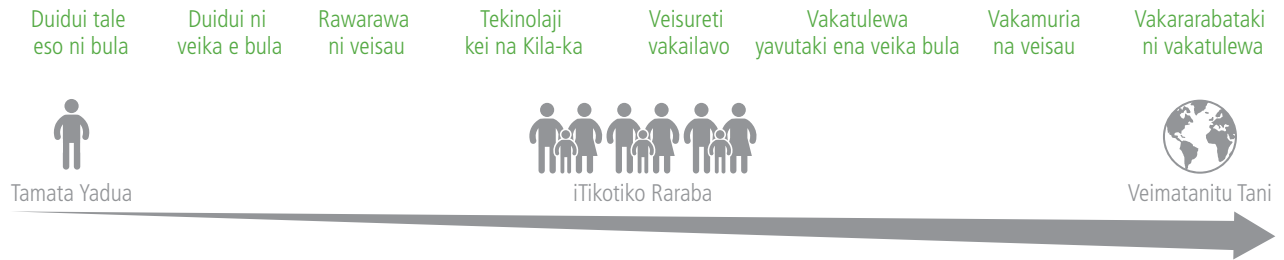
13 FAQ 15.3

14 15.5.6

15 15.3.4.4

Moica na bula ni kakana me veisotari kei na veisau ni veika bula

Digidigi ni Veivakamatautaki



Yalani na kena vakamatautaki

Veituberi kei na vulika Dodonu ni iYauqaqa Vakayagataki ni tekinolaji Veisala ki na veika vakailavo Kaukauwa ni veiveisau iTukutuku ni Vakadidike Veiliutaki

Vakamatautaki ni veika e rawa

	Qaravi ni veikabula e wai/Veiqaravi ena Saravanua	Makete vovou eso Veika bula era curu mai	Veiliutaki ka yavutaki ena veika bula kei na nodra veimaliwai	Waqqa vakaqia/vaka-voutaki ni waqa	iWiliwili lavaki ni veivasewase, tauyavutaki na dodonu ni qoli, taurivaki ni IK kei na LK	Lewai vakamatautaki ni qoliqoli	RMFOs-EEZ fisheries TB agreements
Na veika e wai	Qaravi ni veikabula e wai/Veiqaravi ena Saravanua	Makete vovou eso Veika bula era curu mai	Veiliutaki ka yavutaki ena veika bula kei na nodra veimaliwai	Waqqa vakaqia/vaka-voutaki ni waqa	iWiliwili lavaki ni veivasewase, tauyavutaki na dodonu ni qoli, taurivaki ni IK kei na LK	Lewai vakamatautaki ni qoliqoli	RMFOs-EEZ fisheries TB agreements
Wai dranu	Qaravi ni veikabula e wai/Veiqaravi ena Saravanua	Vakalailaitaki na lusi ni tatamusuki	Makete vou ni veiqoliqoli era tubu cake mai	Levu ni kaukauwa kei na vakaukau-wataki	Rawati ni dodonu, taura e dua na laiseni	Vakasotari/Veiliutaki ni qoliqoli ka tuvanaki ena veika bulai	Na qoli me vakayagataki na waidranu (Hydroelectricity)
Vakavuravura	Manumanu ni iyau kei na teitei ena tabana ni teitei	Makete vovou ni veika eso e curu mai Veika bula era curu mai	Levu ni kaukauwa kei na veivakatataki cake	Vakayagataki ni IK kei na LK	Rawati ni dodonu, taura e dua na gauna kei na laiseni	TB Vanua ni veiqaravi kei na lewai ni vanua taqomaki	

Wai ni Rarawa

Veitosoyaki ni ivurevure, yali ni ivakatakilakila vakavanua, kila-ka kei na dokadoka vakatamata

Na veivasewase/itikitiko, vakalevutaki ni veivakaduiduitaki ena vuku ni rawa-ka

Na veivukei veicalati, ka vakuria na veivakaduiduitaki

Na tatamusuki sega ni vakalawa ka sega ni ripotetaki, na vakaveitaliatiki ni veika bula kei na vakasataki ni manumanu se ika vakatawadodonu

Vakayagataki sivia ni vurevure ni veika, veitosoyaki ni vanua ni cakacaka, na veitosoyaki ni tamata baleta na leqa ni kakana/itikitiko

Vakadidike vakarautaki vakaca na kena itukutuku, vakatilewa sega ni yavutaki vinaka

Vakatilewa kaukauwa, lewai mai cake na veidinadinati kei na lawatu, sega ni taurivaka na lawatu

Na veisaqasaqa ena veimatanitu, na veitalanoa sega ni veiganiti, vakatilewa vakaveiliutaki kei na draki ni lewa dodonu ka na vakavuna na tatamusuki sivia

Moica na bula ni kakana me veisotari kei na veisau ni veika bula. Na digidigi ni kena vakaduavatataki, na kena yalani kei na rawa ni vakaduavatataki na veika bula e wai kei na vanua kei na draki e tokona na veitosoyaki ni veika bula ka kakana kei ira na tamata ka vakarakaravi kina.¹⁶